

Szilágyi Ferenc

BESSENYEI MEGTALÁLT „ÖSHOLMI”-JA*

I.

A magyar felvilágosodás irodalmának kutatása — nem újdonság — nem pusztán irodalomtörténeti tárgy, hanem egyben eszmetörténeti is: a „filozófusi század”-nak (Csokonai kifejezése) vérbeli írói vívódó gondolkodók is: a nagy ébresztő, Bessenyei éppúgy, mint az ő német nyelvű vallásbölcseleti allegóriáját magyarra fordító diák Kazinczy s a hozzá tanítványként szegődő debreceni Csokonai is (aki különben közvetlenül, személyesen is kapcsolatban volt minden bizonnyal a „bihari remeté”-vel).

Kazinczy mint tizenhatéves pataki diák életre szóló ösztönzést kapott a bécsi testőrótól, mikor az nem akármilyen levelében megtisztelte, ezt írván többek közt: „Levelében minden sorját a' betsület, tisztesség, s felső dolgokra való nemesi vágyodások rajzolták. Illyen meg esmertető jelei szoktak az igaz emberiségnek lenni, mellyek a' gyenge ifjúságot is erköltsi tulajdonságaiban való nézve közöttünk tanácsos és kellemetes öregséggé tészik. Ne szünnyön meg az Úr szívének hajlandóságai után menni, és az emberi viselt dolgoknak ahoz a ditsősségéhez közelíteni, melyre szemeit csak nem böltsőiből láttatik vetni. Erre törekedjen, bátor szívvel meg kívánván minden viszontagságokat haladni, valamellyek magokat Nemes igyekezetének ellene szegezhetik, hogy magát az ily férjfiúi hartz által is azon tiszteletre s szeretetre mindenkor érdemesebbé tehesse, mellyel maradok
az Úrnak

Béts 11^a Febr. 1777.

igaz köteles szolgája
Bessenyei György.”¹

Csodálhatjuk-e, hogy a diák, mikor első bécsi útja alkalmával, 1777 márciusában nagybátyjával, Kazinczy Andrással a császárvárosban járt, Bessenyei szállására sietett, hogy személyesen is tiszteletét tegye, de nem találta otthon példaképét, s így íróasztalán írta meg levelét, Bessenyeinek később eltűnt „pastellben festett képe előtt.”² S a példakép itt kettős értelemben is vehető: Kazinczy ugyanis nemcsak a felvilágosult gondolkozás írója akart lenni, hanem — a család akaratából (s ezt eddig kiadatlan naplóból tudjuk³) a protestánsok ügyvivője is, olyasféleképp, mint Bessenyei. (Bár ő nem volt valójában hivatalos ügyvivő.⁴)

1777 tavaszán Bessenyei még nem katolizált, s Kazinczy — aki bár túl volt maga is a tételes vallásokon, de ősei politikai hitvallást is jelentő kálvinizmusához szorongva

* Vázlatosan elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézetében a XVIII. századi Munkaközösség vitaülésén, 1984. június 7-én.

¹ *KazLev.* I, 9.

² L. *PályEml.* 36.

³ Vö. *Az én életem. Kazinczy Ferenc kiadallan önéletírásai és naplói.* Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1987.

⁴ Vö. BESSENYEI György, *A bihari remete vagy a világ így megyen. Holmi.* SZÉLL Farkas előszavával. Debrecen. 1894. IX. 1., továbbá BESSENYEI György, *Tolerantia.* A kézirat szövegét közzétette és az utószót írta NÉMEDI Lajos. Nyíregyháza. 1978. 100–107.

ragaszkodott⁵ — ezt a kényszerű lépést könnyebben megbocsátotta neki, mint akár később ő maga magának vagy a hazai protestáns közvélemény.

Megértőbb volt iránta a debreceni „kálvinista Csokonai” is, aki 1793 májusában egy Voltaire-gyalázó hazai irattal kapcsolatban „papistics fanatismus”-t emlegetett Szilágyi Mihálynak írt levelében,⁶ de két évvel később, iskolai búcsúbeszédében azzal búcsúzott a Kollégiumtól, hogy „felszűli [felneveli] Eger, vagy Kalocsa”⁷ (vagyis ő is játszott az áttérés gondolatával). Az elkeseredett ötletet, a mintát talán éppen Bessenyei adta, akivel egy anekdota szerint Pusztakovácsiban találkozott is⁸; s ha a versbeli *Kovácsi*⁹ nem lehet is *Pusztá*, hanem csakis *Hegyközkovácsi*, az viszont bizonyosnak látszik, hogy a bihari költő (Debrecen akkor Bihar megyéhez számított) megtette — talán nem is egyszer — az utat Debrecenből Pusztakovácsiba, illetve Bakonszrege — legalábbis a személyes találkozás melege sötét azokból a nagyon is személyes sorokból, amelyeket Márton Józsefnek írt Bécsbe 1801 márciusában.¹⁰

S egy év múlva *A Tavasz* előbeszédében, ahol „ex abrupto” felsorolását adja a régebbi s újabb magyar irodalom stílusművészeinek, természetesen Bessenyeit is említi: „Ama finnyáskodó pedig olvassa meg a Heltai, Tinódi, Valkai, Barcsai, Csanádi, Temesvári, Lisznai, Zrínyi, Paskó, Horhi Juhász, Lippai és egyebek velős magyar írásit; sőt holmi Bányászt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több efféle korpájú grapsákat se hagyjon megtekintetlen; tégye kézikönyveivé Gyöngyösiéket, Faludit, Báróczyt, Bessenyeiéket, Kazinczyt, Arankát, Horvátot, Péczelit sat.”¹¹ Jellemző, hogy csak a stílusművész Pázmány hiányzik innen, akinek ellenreformációs, Habsburg-hű restaurációs törekvéseit a függetlenségi érzelmű felvilágosult hazai protestantizmus nehezen tudta felfedni s megbocsátani, ahogy nehéz is a Bethlen Gábor képviselte függetlenségi, polgári igényű nemzeti politika s a feudalizmust konzerváló Habsburg-barát koncepció közé egyenlőségjelet tenni.¹²

Mindez nem tárgyunktól idegen előjáték itt: a Bessenyei *Amerikanerét* magyarra fordító pataki diák, aki majd *Orpheus* címmel szabadgondolkodó folyóiratot indít „A józan gondolkodásnak, igazabb ízlésnek a magyar történeteknek elő-segállítására”, éppúgy a gondolkodó s író Bessenyei tanítványa, mint a diákverseit író debreceni Csokonai,¹³ aki majd *A lélek halhatatlanságáról* szóló nagy bölcselő versében is Bessenyei tépelődő gondolatait visszhangozza, a Konfuciusról szóló részben filológiaiailag is bizonyíthatóan.¹⁴

A gondolkodó Bessenyei első nagy bécsi írói korszakának útkereső világnézeti tépelődését rögzítő *A holmi* a cím egykori jelentése szerint „ez-az”, vagyis afféle gondolati-irodalmi „egyveleg”, s ezt a művet az 1779-i bécsi kiadásból ismerik általában, de a szakemberek már a múlt század óta tudtak a munka egy eredetibb — kisebb terjedelmű, de tartalmilag egységesebb — változatáról¹⁵ (amely nem volt úgy tekintettel a cenzúrára, mint az 1779-i kiadás), újabban pedig még két — hasonló tartalmú — kézírata bukkant elő a *Holmi* e filozofikusabb jellegű, egységesebb változatának: az Országos Széchényi Könyv-

⁵ Naplójából tudjuk azt is, hogy fogságából szabadulva, 1805-i bécsi útja alkalmával, mikor a császári kegyelmet megköszönni utazott fel, a Szent István templomban szorongva gondolt arra (ami egész fogsága alatt aggasztotta), hogy egyik őse itt volf kénytelen katolizálni, hogy politikailag megmenekedjék. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*. Bp. 1987.

⁶ MM. II, 778.

⁷ Uo. 801.

⁸ Vö. Cs/ÖM. II., 481–482.

⁹ L. Futtába készült versecskék. MM. I, 62.

¹⁰ MM. II, 868.

¹¹ MM. 239.

¹² Vö. BITSKEY István, *Pázmány Péter*. Bp. 1986.

¹³ Vö. Cs/ÖM. I, 368.

¹⁴ Vö. BESSENYEI György, *A holmi*. Sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc. Bp. 1983. 66.

¹⁵ L. SZÉLL Farkas kiadásában: BESSENYEI György, *A bihari remete vagy A világ így megyen*. *Holmi*. Debreczen. 1894. Vö. BÍRÓ F., i. m. 16 kk.

tárban s Prágában, az Egyetemi Könyvtár ún. Kubalik-Szell-gyűjteményében.¹⁶ S ezek az új kéziratok egy lappangó „Ósholmi”-ra engedtek következtetni, amely azonban a Bessenyei György összes művei kritikai kiadásának első festszékeként megjelenő *A holmi* kiadásáig nem bukkant elő, s így a sajtó alá rendező az OSzK-beli kéziratot volt kénytelen „Ósholmi”-ként kezelni s e címen közreadni, 1983-ban.

Szerencsés véletlen folytán magam 1981-ben — tehát *A holmi* új, szövegkritikai kiadása előtt mindössze két évvel — bukkantam rá a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában egy újabb Holmi-kéziraatra, amely az eddigiekhez képest három új fejezetet tartalmaz s talán legközelebb áll a keresett „Ósholmi”-hoz. Alig jegyezhettem ki azonban vonatom indulásától sürgetve a kötet tartalomjegyzékét s adhattam megbízást az egész kötet fénymásolására (főlismerve, hogy ismeretlen Bessenyei-művekről van szó), mikor a kötet eltűnt (lappangásba került) s csak 1983-ban került elő újból nagy nehezen, amikor megkaptam végül a fénymásolatot, tüzetesen tanulmányozhattam a munkát s beszámoltam róla a XVIII. századi Kutatócsoport ülésén, 1984 júniusában az MTA Irodalomtudományi Intézetében.

Ami rám hárult, az az új — immár negyedik — „Ósholmi”-kézirata ismertetése (a kötet leírása), föltehető keletkezésének főlvázolása s viszonyának tisztázása volt az eddig ismert kézirat *Holmi*-összeállításokhoz, végül, de nem utolsósorban pedig az ismeretlen három fejezet — három ismeretlen Bessenyei-írás — bemutatása.

Könnyebb eligazodás okából a négy kéziratot, a vallásfilozófiai, ismeretelméleti jellegű „Ósholmi-változatokat” római számokkal jelöljük, s mivel a fölfedezéseknek tudománytörténeti érdekességük is van, ezeket is érintjük.

Az „Ósholmi” első ismert változatát Széll Farkas, a Bessenyei család kutatója adta közre a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának 51 lap terjedelmű, R. 616. jelzetű kéziratából (H/II.), megállapítva, hogy a tíz szakaszból álló elmélkedés öt szakasza megtalálható az 1779-i bécsi kiadású *Holmi*-ban: „Másik munkája Bessenyeinek [ti. *A bihari remete* mellett], amelyet mintegy toldalék gyanánt ez alkalommal közrebocsátok, *Holmi* címet visel. Hasonló cím alatt jelent meg már Bécsben (1779. 8-rét 388. l.) Bessenyeitől egy könyv, mely XLVII. részre osztva különböző tárgyú elmélkedést tartalmaz.

Az általam közölt *Holmi* teljesen ismeretlen volt eddig az irodalom-történet kutatói előtt. 51 lapra terjedő kéziratban — mely nem eredeti, hanem egykorú másolat — a debreceni ev. ref. collegium könyvtárában van meg R. 616. sz. alatt. Az egész munka tíz szakaszból áll, melyből öt szakasz kisebb-nagyobb eltéréssel a Bécsben megjelent, előbb említett *Holmi*-ban felfedezhető, ugyanis az V. szakasz a *bécsi Holminak* XXVI. , a VI. szakasz ugyanannak XXII. , a VII. szakasz XXIII. , a VIII. szakasz XXI. , végre a X. szakasz pedig XXIV-ik része; voltaképpen tehát csak öt szakasz az, a mi tartalmilag ismeretlen.”¹⁷ A következőkben pedig rámutatott, hogy a két mű közül a kézirat, tíz szakaszos debreceni *Holmi* (a nyomtatott bécsi negyvenkét fejezetből áll!) a korábbi, s mintegy alapja volt a bécsinek: „nem szenvedhet kétséget, hogy az ezúttal közölt *Holmi* képezi, hogy úgy szóljak, gyökerét a későbbi Bécsben megjelent *Holminak*, és abból 1778. évi április 13-át megelőzően nem állott készen semmi, hanem a bécsi *Holmi* a most közölt *Holmi*-ből sarjadzott ki, és pedig 1778. évi április 13-a után.”¹⁸ Az 1778. április 13-i dátum keletkezésmeghatározó értékét a későbbi kutatás — Gálos Rezső s Bíró Ferenc is — elfogadta:¹⁹ ekkor írta ugyanis Bessenyei György irodalmias igényű levelét hadba induló bátyjához, Sándorhoz, s testtörtársához, Barcsay Ábrahámhoz, amelyet aztán a H/II. után a bécsi nyomtatott kiadásba (H/V.) is fölvettem, s mivel ott már Bessenyei Sándornak 1778. április 22-i, s Barcsaynak november 23-i válaszáat is közreadta, együtt a maga április 26-i viszontválaszával, a Bessenyei-kutatók úgy tartják, hogy „annak a gyűjteménynek

¹⁶ L. BÍRÓ F., i. m. 23–25.

¹⁷ SZÉLL Farkas, i. m. *Előszó*. V.

¹⁸ *Uo.* VI.

¹⁹ Vö. BÍRÓ F., i. m. 19.

[ti. a H/II.-nek] a szerkesztése április 26-ára már be is fejeződött,²⁰ minthogy benne még nem olvasható az az említett április 26-i levél, amely viszont a bécsi nyomtatott kiadásban már ott található.

Széll Farkas más fontos következtetéseket is levont a debreceni „Ösholmi”-ből, nevezetesen Bessenyei (szellemi) életrajzát illetően: „Azok a részek, melyeket a most közölt *Holmi* című munkájából a Bécsben megjelent *Holmiba* nem vett vagy nem vehetett fel Bessenyei, úgy kedélyvilágának, mint élettörténete egyik jelentős fejezetének megvilágítására szolgálnak. Látjuk ezekből, különösen a II. szakaszból, hogy a vallásváltoztatás gondolatától még 1778. év április 13-án mily távol állott, a hitben való erőltetést, térítést mennyire elítélte, és szánakozásra méltónak tartotta azt, ki egy vagy más okból hitet változtatni kényszerítettet.”²¹ S ez, mint látni fogjuk, az általunk fölfedezett H/I. kelepkezése szempontjából sem közömbös!

Az újabb fordulatot a *Holmi* keletkezéstörténetében több mint fél évszázaddal Széll Farkas 1894-i közlése után Bruckner János fölfedezése hozta, aki 1950-ben az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Hung. 508. jelzetű, „Analecta Poetica” elnevezésű kötetében megtalálta az „Ösholmi” egy újabb változatát (H/III.), amely a maga huszonnégy fejezetével jóval bővebb, mint a Széll Farkas kiadta változat, bár a huszonnégy fejezet között is van, ami belekerült később az 1779-i nyomtatott kiadásba.²²

Bruckner János, aki külön tanulmányt is írt a fölfedezése alapján Bessenyei világnézetéről, föltételezvé, hogy az 1779-i bécsi nyomtatott *Holmi* bizonytalankodó világnézetétől a Széll Farkas kiadta változaton át jutott el az író ehhez a világnézeti „csúc”-hoz, amelyben materialista felfogása jut kifejezésre, s amely — szerinte — Bessenyei élete utolsó évtizedében keletkezett (megfelelkezve arról, hogy a H/V. világnézeti „bizonytalankodása” nem utolsó sorban a cenzorra figyelésből magyarázható, míg a kéziratban maradt tanulmányokat ez nem befolyásolhatta).

Ezzel szemben Gálos Rezső azt vallotta, hogy ez a változat (a H/III.) már csak azért sem lehetett Bessenyei filozófiai fejlődésének csúcса, mivel még bécsi éveiben keletkezett, éppúgy, mint a Széll Farkas kiadta „Ösholmi”, s e kettőből nőtt ki az 1779-i kiadás.²³

Eltérő álláspontot foglalt el a keletkezéstörténetet illetően a kritikai kiadás *Holmi*-kötetét gondozó Bíró Ferenc is, aki még egy újabb *Holmi*-változatot is figyelembe vett, amelyet sem Bruckner, sem Gálos nem ismert: a prágai Egyetemi Könyvtárban őrzött Kubelik-Széll-gyűjtemény „A holmihoz tartozó darabok” című kötetét (H/IV.),²⁴ amelyet 1976-ban Prágában magam is tanulmányozhattam. Az OSzK-beli „Analecta Poetica” „Ösholmiját” gondosan egybevetette a prágaival s a Széll Farkas-félével, megállapítva, hogy az OSzK-beli másolat huszonkét „fejezete” (önálló írása, cikke) közül hat található meg a Széll Farkas-félében (s ezekből egy a bécsi kiadásban is: az *Emberi öröm, nagyság, nyugalom*; ez különben az egyetlen olyan fejezet, amely valamennyi *Holmi*-változatban helyet kapott, ide értve az általam fölfedezett újabb debreceni másolatot, a H/I.-et is), viszont csak egy olyan írása volt az OSzK-beli változatnak, amely másutt nem fordult elő (a *Pariades térése*²⁵, a H/I.-ben viszont ez is megtalálható, mint látni fogjuk). A prágai kézirat (H/IV.) huszonhárom fejezete szinte párhuzamosan halad — sorrendileg is — az OSzK-beli másolat huszonkét fejezetével (az említett *Pariades térése* ebből hiányzik), viszont három követő olyan fejezete van, amely nincs meg amabban: *Mi a' jó és a' Rossz az Emberre nézve* (44–47. l.); *Jó é a' Természetnek az a' mi Eggy Embernek jó ...* (47–49. l.) s *Font, szám, mérték. Emberi Tudomány* (49–51. l.).

Mint Bíró Ferenc megállapította, ez az utóbbi előfordul az 1779-i nyomtatott *Holmi*-ban is, s ugyancsak tőle származik az a megállapítás, hogy az OSzK-beli s a prágai

²⁰ Uo.

²¹ SzÉLL F. , i. m. VI–VII.

²² L. BRUCKNER JÁNOS, *A materialista Bessenyei György*. It, 1950/3. sz. 11–28.

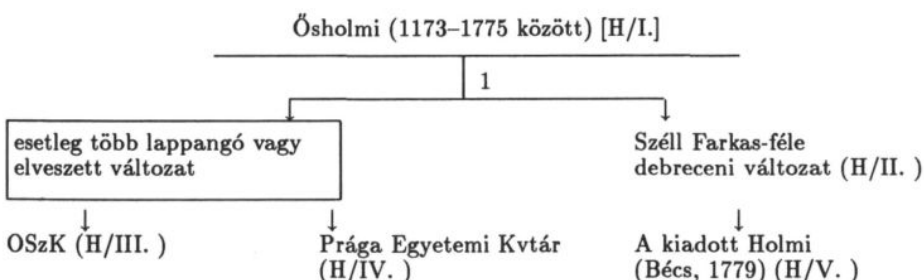
²³ Vö. GÁLOS REZSŐ, *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 194 kk.

²⁴ G. XXII. c 72 jelzetten.

²⁵ Vö. BÍRÓ F. , i. m. 29.

kéziratban hat olyan fejezet fordul elő, amely megtalálható a tíz szakaszból álló Széll Farkas-féle kötetben, ám ezekből csak három jelent meg a nyomtatott bécsi *Holmi*-ban (egy az „*Analecta Poetica*”-ból, kettő a prágai kéziratból): „A különböző *Holmi*-redakciók között így az AH II. teremti meg a szoros kapcsolatot, hiszen ennek a gyűjteménynek valamennyi írása szerepel a többi redakcióban: hat az *Analecta Poeticában* és a prágai kéziratban, öt pedig az AH (1779)-ben.”²⁶

Bíró Ferenc föltelezt még egy összeveget, amelyből az „*Anlecta Poetica*” s a prágai „*Holmi*” gyűjteményei származhattak. Mindezt a föltevést — s ez fejtegetése külön érdeme — filozófiailag is megvizsgálta s alátámasztotta, megállapítva, hogy voltaképp a materialistának (illetve dualista-deistának) vélt művek valójában az író meghaladt „spinozizmus”-át (a materializmust s idealizmust egyeztetni akaró panteizmust) tükrözik, amikor már egy szilárdabb, megnyugtatóbb idealizmus irányába tájékozódott. Az „*Ósholmi*” spinozizmusának nyomait nemcsak a Holmi-változatokban mutatta ki, hanem a 70-es évek második felében keletkezett többi Bessenyei-írásban is,²⁷ ezzel igazolta, aláhúzta egyben említett keletkezéstörténeti felfogását is, amelyet vázlatosan így ábrázolt (ő más rövidítéssel, illetve számozással jelölte az egyes köteteket, illetve változatokat):

Mivel pedig az 1982-ben fölfedezett második debreceni változat (másolat) huszonkilenc fejezete valamennyi eddig ismert Holmi-változat anyagát tartalmazza, jogosan merül föl a gyanú, hogy a Bíró által kikövetkeztetett igazi „*Ósholmi*” bukkant elő: az író filozófiai, lételméleti (ismeretelméleti) s vallásbölcselet írásának 1773–1775 körül írt fontos gyűjteménye.

II.

A fölfedezés körülményeit már érintettem; mindehhez csak annyit tennék még hozzá, hogy Bessenyei emberi s írói egyénisége igen közel áll hozzám, s már csak azért is foglalkoznom kellett vele, mivel Csokonai *Lantomtól búcsúvétel* című 1795-i versében (ahol szinte rangsorolva lajstromozza legfőbb irodalmi élményeit, eszményeit) Bessenyeit teszi az első helyre („Bessenyei obojjára, / Horváth réztrombitájára, / Szabó [Szentjóni] zengő hárfájára... esküszöm...”): mégsem Bessenyei-kutatásaim vezettek az „*Ósholmi*” nyomára. Csokonai mindmáig hiányosan ismert, földerítetlen Rousseau-élményéhez kerestem újabb adatokat, s ehhez hívtam segítségül a debreceni kollégiumi Nagykönyvtár nem sokkal korábban megjelent kéziratkatalógusát is, ahol a névmutatóban Rousseau nevénel mindössze egyetlen mű szerepel: az R. 1647. jelzetű kéziratok kötet, így: „[Bessenyei György]: *Filosofia vagy természet. Volterbul, Robinétbul, Mirabóbul, Ruszszóbul, Hümbül [.] Fridrikbül, sat. Hol a naturalisták tudománya fel fedeztetik. (1790 körül.) Autogr[áf] és ismeretlen kéz írása. 229 pp. 300 x 130 mm.*”²⁸ (Az autográfia kérdésére még

²⁶ Uo. 30. Az AH nála A *Holmi* rövidítése.

²⁷ Vö. uo. 51–65.

²⁸ FEKETE Csaba — SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának*

később visszatérek.)

Mindenekelőtt — egybehasonlítás végett — lássuk a huszonkilenc kisebb-nagyobb írást tartalmazó gyűjteményt, amely ezúttal nem a „Holmi” címet viseli, s ahogy a kötet cím, úgy a kézírás sem Bessenyeitől, hanem a későbbi másolótól eredhet.²⁹

A 217 oldalnyi kötet tartalma, ahogy a fölfedezéskor — még a gyűjtemény eltűnte előtt — sebtében fölvázoltam (szögletes zárójelben az oldalszámot közlöm, utána pedig kerek zárójelben azt, hogy a fejezet mely változat[ok]ban fordul elő); dőlt szedés emeli ki azt a három részt, amely az eddig ismert változatokból hiányzik:

F I L O S O F I A

vagy

T E R M É S Z E T

Voltérbúl, Robinétbúl, Mirabóbúl, Ruszszóbúl, Hümbül, Fridrikbül sat. Hol a Naturalisták tudománya fel fedeztetik. [Címdoldal]

I. ső Szakasz.

- [I.] Az emberi igazságról hit szerint. [1–5. l.] (H/III–H/IV.)
II^{dik} Szakasz
- [II.] Hogy ha a Természetbe, annak ö-rökös rendire való nézve, van-é ellenkezés vagy nincs. [6–11. l.] (H/III–H/IV.)
- [III.] Mi a' jó és rossz egy emberre való nézve. [12–13. l.] (H/IV.; a H/III-ból hiányzik)
- [IV.] Az ISTENre való nézve egész emberi nemzet teszen egy embert. [14. l.] (NB. A H/IV-ben ez nem külön fejezet, hanem az előző folytatása; a H/III-ból hiányzik)
- [V.] Jó é az egész Természetnek az ami egy embernek jó, és fájdalom é néki az is ellenbe mi nékem fájdalom? [15–16. l.] (H/IV.; a H/III-ból hiányzik)
- [VI.] Font, szám, mérték, emberi tudomány. [17–18. l.] (H/IV. és H/V.; a H/III-ból hiányzik)
- [VII.] *Az ISTEN létiről* [19. l.]
- [VIII.] Minden ember irigy [20–22. l.] (H/III–H/IV.)
- [IX.] Az érzésnek, történeteknek, léleknek szabadságai, okozzák, hogy az ember ön-nön hatalmába nintsen, és magáról önnön javát, gyönyörúségét ki vévén, sem-mibe másnak állandóságot nem ígérhet, sem fogadhat. [23–25. l.] (H/III–H/IV.)
- [X.] Lehet é Természet felett való dolgokat, hallomásból hinni. [26–33. l.] (H/III–H/IV.)
- [XI.] A Világnak teste, miként fűghet a maga nehézsége, és könnyűsége közt? [33–36. l.] (H/III–H/IV.)
- [XII.] Minn ál[!] a MINDEN vagy ez a VILÁG? [36–37. l.] (H/III–H/IV.)
- [XIII.] A világnak élete vagy lehelle. [37–41. l.] (H/III–H/IV.)
- [XIV.] A Hideg és Meleg közt, van még olly láthatatlan erő, mely szüntelen fogyaszt mindent, avagy éleszt. A virágot meleg hozza, meleg emészti, mikor egyik dolog el fogy, ugyan abba a melegbe, mely őtet szülte, más dolog éled 's virágzik, próbája annak, hogy a melegbe, hidegbe, van még meg foghatatlan erő, mely ront és épít. E mitsoda? [42–52. l.] (H/III–H/IV.)
- [XV.] Isten. Mitsoda az ISTEN, és hogy lehet rólla gondolkozni. VALLÁS, HIT, Revelatio nélkül, tsak Természet szerint Filosofice. [52–63. l.] (H/III–H/IV.)
- [XVI.] Test, érzés-világ, lélek, gondolat-világ. [63–75. l.] (H/III–H/IV.)

(Debrecen) kéziratcatalógusa — 1850 előtti kéziratok — Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1979. 227.

²⁹ Erre vonatkozóan Bíró Ferenc társaságában 1984. február 3-án elvittük íráselemzésre Besse-nyei hiteles eredeti kéziratait s a debreceni R. 1647. jelzetű kötet fénymásolatát. Rákosné Ács Klára írásazonosítása kiderítette, hogy a kötet anyaga nem származhat Bessenyei György kezétől.

- [XVII.] Az emberi okoskodásnak, vagy bizonyos ismerettségnek próbának fonala el szakad, az keresésnek úttján. [75–79. l.]
- [XVIII.] Az Emberi Természetnek változása, vagy álhatatlansága. [79–81. l.] (H/III–H/IV.)
- [XIX.] Pariades térese [81–124. l.] (H/III.)
- [XX.] Szeretsen levél. [124–132. l.] P. S. [133–154. l.]
- [XXI.] Az emberi szabad akarat mindenkor érzésbe határozottatik meg. Az ember a Természetnek részi lévén, oly szükséges képpen annak törvényei alá van vettette, mint egyéb állatok, és a planéták. [135–142. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXII.] Isten Természet [143–148. l.] (H/II: ott az „Első szakasz” — de más címmel; H/III–H/IV.)
- [XXIII.] A' Térítésnek Lelke Istené. [148–155. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXIV.] A' Hitbe való erőltetés vakság, gonoszság, ostobaság. [155–160. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXV.] Testben, Fisikában van tsak ellen álhatatlan próba, igazság, de erköltsbe[n], törvényben, hitben nints, nem is lehet. [161–170. l.] (H/III–H/IV.)
- [XXVI.] Az *Eliseum tsendes Mezején Plátó egy Baráttal őszve jön.* [170–180. l.]
- [XXVII.] Emberi öröm, nagyság, nyugodalom. [181–189. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXVIII.] Az Istennek mássáról. [189–202. l.] (H/III — H/IV.)
- [XXIX.] Lehet e' aranyat tsinálni. [202–211. l.] (H/II.)
- [XXX.] Régi Magyarság [211–213. l.] (H/II.)

Könnyebb áttekintél végett célszerűnek látszott itt közölni — Bíró Ferenc nyomán — az OSzK-beli s a prágai „Ósholmi”-változat tartalmi vázlatát is, a fejezetek élén római számmal jelezve azt, hogy a legújabbban fölfedezett (s föltehetőleg: a legrégebb keletű) „Ósholmi” fejezeteit hol és hogyan követik, illetőleg attól hol térnek el. Mint Széll Farkas rámutatott idézett kiadásában, a H/II. tíz „Szakasz”-ából öt megtalálható a H/V.-ben is; szintén öt került át a H/III. s a H/IV. anyagába; ezeket dőlt szedéssel jelöljük, a mi kötetünkben hiányzó két fejezetet pedig ritkítással: a VI. fejezet (*Font, szám, mérték*) a bécsi H/V.-ben is megvan.

Az *Analecta Poetica* című kötet (H/III.) anyaga:

A prágai kötet (H/IV.) anyaga:

17/r–21/v: V i z s g á l ó d á s a' M e s é s é s I g a z V a l l á s r ó l P a i n e T a m á s A m e r i k a i P h i l o s o p h u s á l t a l .

1–13: V i z s g á l ó d á s a' M e s é s é s I g a z V a l l á s r ó l P a i n e T a m á s A m é r i k a i P h i l o s o p h u s á l t a l .

XIX. 22/r–37/r: P a r i a d e s t é r é s e

37/v–38/v: *S y s t e m e d e l a N a t u r e*

13–16: *S y s t e m d e l a N a t u r e* pag 527 et fg. (?)

XXVII. 38/v–41/v: *Emberi öröm, nagyság nyugodalom*

17–23: *Emberi öröm Nagyság Nyugodalom*

XV. 41/v–45/r: M i t s o d a a z I s t e n ? é s h o g y l e h e t r ó l a g o n d o l k o z n i . V a l l á s , h i t , r e v e l á t z i ó n é l k ü l , t s a k t e r m é s z e t s z e r é n t P h i l o s o p h i c e ?

24–34: M i t s o d a a z I s t e n , é s h o g y l e h e t r ó l a g o n d o l k o z n i V a l l á s , H i t , R e v e l a t i o n é l k ü l t s a k t e r m é s z e t s z e r é n t P h i l o s o p h i c e

I. 45/r–46/v: A z E m b e r i I g a z s á g H i t s z e r é n t

34–39: A z E m b e r i I g a z s á g H i t s z e r é n t

- II. 46/v-48/v: A' Természetben annak örökös rendire nézve, van é ellenkezés vagy nintsen?
- III-IV.
- V. —
- VI. —
- VIII. 48/r-49/v: Minden ember irigy
- IX. 49/v-50/v: Az érzésnek, történeteknek. Léleknek szabadsága okozzák, hogy az ember önnön hatalmában nintsen, és magáról, önnön javát, 's gyönyörűségeit kivévén, semmibenn másnak állandóságot nem ígérhet és nem fogadhat.
- X. 50/v-52/v: Lehet é a' Természet felett való dolgokat hallomásból hinni?
- XI. 52/v-53/v: A' Világnak teste miként függhet a' maga nehézsége és könnyüése között.
- XII. 54/r: Minn áll a' Minden, vagy ez a' Világ
- XIII. 54/r-56/r: A' Világnak élete vagy lehelle
- XIV. 56/r-60/v: EP az erő mitsoda?
- XVI. 60/v-65/v: Test, érzés, Világ. Lélek, gondolat, világ
- XVII. 65/v-67/r: Az emberi okoskodásnak, vagy esmeretségnek, próbának fonala, elszakad a' keresésnek útján.
- XVIII. 67/r-68/r: Az emberi természetnek változása vagy állhatatlansága.
- 39-44: A' Természetbe annak örökös rendire nézve van é Ellenkezés, vagy nints?
- III-IV. 44-47: Mi a' jó és a' Roszsz az Emberre nézve
- V. 47-49: Jó é a' Természetnek az a' mi Eggy Embernek jó, és fájdalom é ellenbe néki is, a' mi nékem Fájdalom
- VI. 49-51: Font, szám, mérték. Emberi Tudomány
- 51-54: Minden ember irigy
- 54-56: Az Érzésnek. Történeteknek. Léleknek szabadsága okozzák, hogy az Ember önnön hatalmába nintsen, és magáról önnön javát, gyönyörűségeit kivévén semmibe másnak állandóságot nem ígérhet, nem fogadhat.
- 56-63: Lehet é a' Természet felett való dolgokat hallomásból hinni?
- 63-66: A' Világnak teste miként függhet a' maga nehézsége, és könnyüése között?
- 66-67: Minn áll a' Minden, vagy ez a' Világ
- 67-81: A' Világnak Élete vagy lehelle
- (Külön cím nélkül, az előző cikelyhez tartozik)
- 81-93: Test-ézés Világ. Lélek-Gondolat Világ
- 93-96: Az Emberi Okoskodásnak, vagy bizonyos Esmeretségnek próbájának fonala elszakad a' keresésnek útján.
- 96-98: Az Emberi Természetek Változása, vagy Állhatatlansága.

XXI. 68/r-71/r: <i>Az emberi szabad akarat mindenkor az érzésbenn határozatik: az ember a' Természetnek része lévén, oly szükségesképpen annak törvényei alá van vettetve, mint egyéb állatok, plánták.</i>	98-105: <i>Az emberi szabad akarat mindenkor érzésbenn határozódik. Az Ember a' Természetnek Része lévén oly szükségesképpen annak Törvényei alá van vettetve, mint egyéb állatok, 's Plánták.</i>
XXII. 71/r-73/r: Isten Természet	105-110; Isten. Természet
XXIII. 73/r-76/r: <i>A' Térítésnek Lelke, Istene</i>	110-118: <i>A' Térítésnek Lelke Istene</i>
XXIV. 76/r-78/r: <i>A' Hitbenn való erőltetés vakság gonoszság, ostobaság</i>	118-123: <i>A' Hitbenn valóerőltetés vakság, gonoszság, ostobaság</i>
XXV. 78/r-82/r: <i>Testbenn, Physicábann van tsak ellene áthatatlan próba, igazság; de Erköltsbenn, Törvénybenn, Hitbenn nints, nem is lehet</i>	123-131: <i>Testbenn, Fizikábann van tsak ellene áthatatlan próba Igazság, de Erköltsbenn, Törvényben, Hitbenn, nints, nem is lehet</i>
XXVIII. 82/r-87/r: Az Istennek Mássáról.	131-139: Az Istennek Mássáról. ³⁰

Mindehhez meg kell jegyeznünk még, hogy az újonnan fölfedezett „Ösholmi” egyetlen kéz írása — másolata — (szemben az OSzK-beli H/III. anyagával³¹), s ez is amellet szól, hogy nem esetlegesen összegyűjtött anyag másolatott itt egybe, hanem kész, megszerkesztett anyagról, összeállításról készült a másolat.

Látható, hogy — némi kisebb eltéréssel — az eddigi „Ösholmi”-nak tekintett OSzK-beli (illetve prágai) kézirat felépítését követi: három fejezet van (*Pariades térése, Emberi öröm, nagyság, nyugalom s a Mitsoda az Isten?*), amely más helyen, előbb, fordul elő, noha logikus helyük az általunk fölfedezett kötetben van, s ez is amellet szól, hogy az igazi ösváltozatot sikerült megtalálni. Emellet szól az is, hogy míg kötetünkben az előző két másolatnak szinte teljes anyaga megtalálható (a vitatott *Système de la Nature*-fordítást³² kivéve), van három olyan fejezete (egy verses), amely hiányzik a másik kettőből: vagyis teljesebb volta is fölébe helyezi az előbbieknél. A szövegkritikai szűrőpróbák is amellet szólnak, hogy ez a szövegváltozat a leghitelesebb részleteiben, szöveghűségében is; úgy tetszik, hogy a prágai másolathoz áll közelebb, de részleteiben is bővebb a H/III. s a H/IV. eddig ismert, illetve kiadott szövegeinél. Csak két kiragadott példa: *Az emberi igazságról hit szerént* című első fejezet (a H/III.-ban a hatodik) harmadik bekezdésének utolsó mondata a H/III.-on alapuló kritikai kiadásban: „A' csuda, vagy természet ellen esett dolog, oljan, meljet edj okos embernek sem lehet hinni, ha tsak maga nem látja: de ugy is meg kell magát vizsgálni, ha tud é minden titkos munkát, vagy mesterségeket a' természetben, meljek által természet szerént előtte oljanokat végbe ne vihessenek, a' meljeknek okát által nem láthatná.”³³ A debreceni R. 1647. jelzetű kéziratban (H/I.) viszont: „A tsuda, vagy Természet ellen való dolog olly esett [!], mellyet egy okos embernek sem lehet hinni, ha tsak maga nem látta, de még úgy is meg kell magát vizsgálni, ha tud é minden titkos munkát, vagy mesterségeket a Természetbe, mellyek által természet szerint, előtte valamit ollyat ne vihessenek [végbe], mellynek okát által ne láthatná.”

Ez a prágai változathoz van közelebb, de a mondat aztán tovább folytatódik azzal, ami valamennyi eddigi másolatból hiányzik: „különben úgy jár, mint a Paraszt, ki a Levegő Égbe magásan fel bortsátott tüzi mesterséget, Lidértznek véshi, és a jó puskát

³⁰ Vö. BÍRÓ F., i. m. 26-28.

³¹ L. uo. 26.

³² Vö. uo. 67-68.

³³ Uo. 128.

Kan ördögnek mondja.” Ez a mondat — a „Kan Ördög”-gel — félreérthetetlenül Bessenyei tollára vall (ahogy a kötet ypszilonista helyesírása is sokkal inkább, mint a kritikai kiadás alapszövegéé). S egy másik példa a szövegHITELETSÉGET illetően: ([]-ben a prága változatot idézzük): „Már a’ Világnak élete, lehelle [Lelke], vagy Istene munkáit [a’ maga munkáit], a’ Teremtésnek minéműségebenn rendre állította: akkor a’ nagy Természetet és annak belső részét, nem az emberi érzés Törvényei szerént osztotta el; ...”³⁴ Ezzel szemben a mi változatunkban: „Mikor a Világnak élete, Lelke vagy Istene munkáit a Természetnek mineműségébe rendre állította; akkor a Nagy Természetet és annak belső részét nem az emberi érzés törvényei szerint osztotta el...” Aligha lehet vitás, hogy itt a *Mikor* határozószó lehet egyedül helyes (ahogy az egyes és többes számok használatában is kéziratunk szövege látszik hitelesebbnek).

De nem csupán tartalmilag teljesebb, szövegében s helyesírásában hitelesebb a most fölfedezett kézirat: kikövetkeztethető időrendi helye is arra mutat, hogy az ismertek közül a legősibb változat.

A kutatás eddig is közbülső változatnak tekintette az „Ösholmi” s a kinyomtatott 1779-i *A holmi* között a Széll Farkas-féle tíz szakaszos változatot (H/II.), s ennél korábbiak a másik kettőt, mivel azokból a kormeghatározó 1788. április 13-i levél (a H/II.-ben az „Ötödik Szakasz”) hiányzik: vagyis írásukkor ez a levél még nem volt kézben. A nevezetes levél a mi kéziratunkból is hiányzik, s mivel a *Système de la Nature*-ből készült fordítás szintén, amelyet Bíró Ferenc Gálossal szemben (s alkalmasint jogosan) hitelesnek fogadott el, s későbbinek tart, mivel annak határozottabb filozófiai materializmusa nem jelentkezik még a *Holmi(k)* spinozista szellemű írásaiban,³⁵ ez a hiány szintén a H/III. és a H/IV. változatánál is korábbi eredetre mutat.

S ami a most fölfedezett Holmi/V. három többletfejezetét illeti: ezek között egy ismeretelméleti van: a verses fejtegetés *Az Isten létiről*, amely spinozista panteizmusával beleillik a kötet hasonló prózai fejtegetéseibe, s így időhatározóÁértéke is van, akárcsak a tételes vallásokkal vitázó két prózai műnek, amelyek erős pápistaellenessége is arra mutat, hogy jóval Bessenyei kényszerű 1779-i áttérése előtt: éppen protestáns „ágensi” (consistoriális titkári) működése kezdeti „hőskorában”: 1774–75-ben íródhattak.

III.

S ezek után lássuk magát a három ismeretlen Bessenyei-művet a megtalált „Ösholmi”-ból; panteista-deista verses fejtegetése a 19–20. oldalon így található:

Az Isten létiről

Mond meg ki tudhatná az Isten mitsoda
 És természetibe felettünk kitsoda
 Nem tűz, nem víz, nem föld nem Ég természeti
 Még is e dolgokat tarthatya nagy léti
 Mond meg mitsoda az, aminek nem lehet
 Kezdeti, sem végi, és magából élhet,
 Vagyon olyan erő, melly Világunk tartya
 's Számtalan kerekít tsendesen mozgattya,
 De nem szöll senkinek külön személlyébe
 El terjedett széllyel örökös mélylyébe.
 Egünk kárpittyain tsillagokba fénylik
 Mellynek magas bóttyám előttünk kékellik
 A Bértzek tetején szörnnyü kősziklákba
 Mutattya hatalmát sugár magasságba
 Lapos térséginken a szelekkel forog

³⁴ Uo. 130.

³⁵ Uo. 68.

Hol fűveken, fákon szökdösvén úgy zuhog.
 Folyó vizeinkbe örvényeket tsinál
 Széles tavainkba mozok [!], de meg is áll
 Erdők közt zengedez madarak szavával
 Járkál a Patakba tsendes zúgásával
 Érez az Emberbe, kit húz édességhez
 És nevetve szoktat gyakorta inséghez
 Elégedjünk meg hát érzékenységinkel
 Ne küszködjünk sokat örök Istenünkkel
 Érezzük nagy létit, de ne magyarazzuk;
 Éllyünk amint lehet s Törvényt vigyázzuk.

A 124–134. oldalon olvasható *Szeretsen levél* s a 170–180. oldal „elísumi beszélgetés”-e, a jellegzetes felvilágosodás kori műfajokban már nem lételméleti, inkább dogmatikai kérdéseket feszeget, a „józan ész” álláspontjáról, többé-kevésbé a racionalistább protestantizmus alapállásából bírálva a kevésbé racionális katolikus tanításokat, alig titkolt pápaellenességgel.

A *Szeretsen levél* az Európába tévedt, természetes észjárású világlátású vadember szemével bírálja az európai vallási szokásokat, hittételeket (itt nevezetesen a vallásháborúkat, a vallási türelmetlenséget, az egyedül üdvözítő hit nevében végzett erőszakos térítéseket, a pápaságot), mint akkor az Európa-szerzte divatban volt az irodalomban,³⁶ s Bessenyei Kirakadesze folytatja majd:

Szeretsen levél

Barátom, utolsó töled lett bútsúzásomkor kértél, hogy ha Európába jövök, a benne fel talált nevezetesebb dolgokról tudósítsalak. Igen sok újságot láték itt, melyek között leg szükségesebbnek tartom Néked arról írni, hogy itt most minden Városba Faluba más, más Hitet találni. Ezek között mindenik úgy gondolkozik magába, hogy a más Hitbe való Pokolba mégyen, és Istennek ellensége, Kitül útáltatik. Isteneket *Szent Háromságnak* nevezik. Kit egyenlőül hatalmas, irgalmas, igaz békesség szerető Attyoknak tartanak. Azért is ötet együtt kérdés nélkül imádják, tisztelik. Hiszik erőssen, hogy nekik Hiteket az az Isten adta ki, mely Hitnek egész ereje, erköltse, törvénye, és Fundamentoma abból áll, mint taníttják. *Szeressed tiszteld az Istent. Szeressed ember társaidat, azt kívánván másnak, amit magadnak.* Igazságot, alamisnálkodást, szegényeken való szánakozást, segítséget, ártatlanságot, jámborságot hirdetnek, tanítanak, állítván, hogy ezen igaz szent dolgok 's emberi erköltsök bizonyítják Hiteket Istentül ki adott Hitnek lenni, mivel annak vagyon Igaz, ártatlan, könyörülő, irgalmas, jól tévő Természeti. Ők tehát ki tettzik, hogy Hitekkal együtt ennek a jó, szelíd Istennek képei. Ezekkel együtt azt is taníttják, hogy ellenségeikért is imátkoznak. Soha azokat ne üldözzék, sőt jól tégyenek vellek; erősen hiszik, hogy az ő Hiteket ember emberi erő által, Isteneknek kegyelme, Szent Lelke nélkül magába nem plántálhattya. Tehát Istentől várják ebbe erejeket, imátkozván Néki. Azt gondolod eddig tett írásomról, hogy ezek az Európaiak a legnagyobb tsendességbe élnek, egymást békességbe hadják, szeretik, segítik, mint azt Istenek parantsollya. De ha mondom, hogy ezek az emberek, kik egy Szent-Háromságnak egyenlő tisztetibe, egymást halálig üldözik, kergetik, pusztíttják, szorongattyák, káromollyák, átkozzák, fojtogattyák, öldöklük, majd úgy vélekedel, meg tévedtem elmémben, mivel illyeket írok. Ne ítély, ne is tsudálkoz, mert mikor én az Európai Keresztyéneknek (: mert így nevezik magokat :) Hiteket Írásokból magamnak magyaráztattam, helybe hagytam, hogy mind az igaz Istent követik, de mikor osztán tselekedeteiket, 's egymáshoz való magok viseleteit láttam, lehetetlen volt el hinnem, hogy ők Hiteknek Tanítványai vólnának. De e még is úgy van. Hogy pedig ezek a lakosok Hitek-ellen annál inkább háboroghassanak, tehát

³⁶ A „vadember” alakjáról az európai irodalomban ld. KÖPECZI Béla tanulmányát: It, 1979/1. sz. 79–89.

bizonyos embereket fogadnak meg bérbe, kik nékik az irigységet, haragot, dühösséget, ellenségeskedést, útálatot, üldözést Isteneknek nevébe hirdessék.

Ezen tanításért őket nagy betsülletbe tartják, fizetnek, szavokat fogadják. Ezek Isteneknek tanító székekből, ki azt parantsollya, hogy ellenségeikért is imádkozzanak, a más neven való vallásukat Ördögök Fiainak nevezik, kiket szabad gyűlölni, tsúfolni, üldözni, mivel az Isten Fiainak az Ördög Fiaival hartzolni kell. A fekete színre sokat tartanak, a leg nagyobb kárhozatott veszedelmet, és a leg tisztelendőbb szentségeket, véle fedezik. Ezen okból az Ördögöknek fekete színt adtak. Mert itt az Ördög feketének tartatik, nem úgy mint nálunk, kik ötet fejéreknak tartjuk, mivel magunk feketék vagyunk, s egy színt véle viselni nem akarunk. Kérdeztem már sok keresztyéntül, hogy mi okon járatták Ördögeiket 's papjaikat egy színbe, de tsak vállat vonítanak s nem szállanak. E részbe azért nem írhatom meg Néked, mitsod titkok lehet dolgokban.

Beszélték, hogy már most nem annyira dühösködnek egymás ellen, de azelőtt szerenként ölték egymást, a bölsőbbül is kivágták a gyermeket, gyujtogattak, pusztítottak, mind Istennek nevébe, melly tselekedeteikbe Papjaiktól vezéreltettek. De ezek az emberek azért a Világnak több lakosit mind Pogányoknak, Vadaknak, Igaz Isten esmérerin kívül való állatoknak nevezik és tartják. Most valamely újság eset[ti] köztök, melly tsendesíti kegyetlenségeket. Támadtak nállok bizonyos férfiak, kik ezt a meg foghatatlan dolgot látván, meg tagadták hiteket, Természetből gyalázni, rágalmazni kezdték a Papokat, hogy nem Isten szerint tanítanak, mérget, veszedelmet, gyűlölséget hintenek. Nekik az egeket mutogatták, őket egymásra lázasztják, míg ők magokat vérezik, üldezik, vágják, addig ők vagyonaikat el harátsolják. Élnek, laknak, élnek, isznak, pénzt gyűjtönek, beszélnek Isten nevébe, nevetnek. E' nagy változást szült, mert azok a nevezett Férfiak igen sokat beszélnek, írnak, Istent, Természetet kiáltanak a Kegyetlenség ellen bizonyágul, melly el felettébb sok embert pártjokra húznak. Nagyon kezdik Papjaikat pirongatni, ezek látván, hogy majd reájok ismérnek, s ki ragadják körmök közül a jó Hitet, bánkodnak, boszszonkodnak, de nem mernek vér ontást hirdetni. Ezek a Papok azt mondják: régen erőszakoskodván, magokból támadt ellenek egynehány, kik változtatták a keresztyénséget, 's szakadást tettek köztök, annak utánna pedig a nagyobb erőszak egészen keresztyénség tagadókat szült. Már most azt mondják sokan hogy ezen védelmeknek nem a Hit oka, melly minden erőszakot tilt, hanem annak szolgálai, a Papi Pásztorok, kik a nyájnak farkassivá lettek.

A mint írtam, már nem ölnek, hanem tsak egymás pénzét kapdossák, hol tehetik. Egyik Országba egyik, Másikba másik hatalmasabb, kik rendessen bánnak osztán a gyengébb részzsel. El mégyen a Pap, s ezt mondgya a szegény embernek, ki nem az ő nyájából való: Gyere az én Templomomba, imátkozz úgy, mint én; amaz felel: Nem megyek, Uram, mert nem úgy hiszek, mint te, de nem is tudok érted imátkozni, mert nem tanúltam úgy, osztán imádságodat hités imáttságának nem tartom. Ez felel: No, térj az én hitemre, és hidj úgy, mint én; miért hiszel más képpen?

Azért, hogy nékem is azt tanították szüleim, Mestereim, Papjaim, hogy te hamissan hiszel, mint néked is állíttatták [!], hogy én hiszek rosszszúl. — No hát tsak nem fogadod el a hitem? — Nem biz én. — No hát fizess, ha vélem imátkozni nem jössz. — Ugyé? Most világosodtak már meg az én szemeim, és látom térésnek [?], nyereségnek lelkét? ekkor fizet. A Szegény Ember meg házasodik. Az idegen Pap hozzá hívattya: Én esketlek öszve benneteket, Fiaim; Uram, mond a Szegény, ne eskess, hiszen engemet kárhozat fiának, ördög tagjának hiszel, mi módon fertéztetnéd meg véllem a Házasságnak Szent Sacramentomát, ne fáradj, Uram, meg eskedt [!] engemet a magam Papja; de nem enged a hatalmasabb Papp [!], 's reá adja erővel, felebaráti szeretetből Szent Sacramentomát a kárhozatnak fiára. A Szegény Embernek gyermeke születik; a' Pap kihívattya: Én kereszteltem meg a fiadat. — Ne kereszteld, Uram, hiszen hogy élyék az a kis Ördög Fiú olly szent Sacramentomotokkal, mi módon élyünk mi, Pokol béliek, mindég a ti Szentségeitekkel, meg haragíttjátok az Istent. — A Pap nem enged, tsak keresztel. Meg hal a Szegény Ember gyermeke, a Pap megint hívattya; Halod é, mond néki: Én temetem el a halottadat; amaz: Ne temesd, Uram, azt a kárhozott dögöt, hiszen az én Hitembe holt meg, mellybe, úgy tartod, minden ember el kárhozik; nem téssen semmit,

el temetem. — El is temeti. Hát már mind ezeket mi módon érted meg, barátom, hogy Papok, azoknak, kiket kárhozat fainak tartanak, üldöznek, átkoznak, útnak, nékik kérések, akarattok, de önnön magok szívek ellen is, számokra, erővel, szolgálatot kívánnak tenni, és tesznek? Ha meg akarod fejteni azt a találós mesét, oka ez, hogy ezekért a nevezett szolgálatokért keservesen kell osztán a Papnak pénzel fizetni, mellyért Hitinek Szentségét is el adja azoknak erővel, kiket a tanító székéből ördögöknek kiált. Úgy hiszik ők még e felett, hogy a Hit Istentől van, de azért még is verik, tömlöztözik egymást, hogy térjenek erre, vagy amarra Hitre. Azt állítják az olyan emberről, hogy jól láttya, melyik az idvezítő igazság, de tsak vakmerőségből nem akarja el fogadni: a szegény szenyvedő eleget menti magát, mondván: Hiszem Uraim, ha ezt látnám, Meny Országba vezető igasságnak, Hitnek, mellyet ti annak mondotok, miként lehetnék olyan bolond, hogy önként Pokolba akarnék menni, 's itt is magamot vezetni. Kirül tehetik fel azt az iszonyú vakmerőséget, hogy örökös kárhozatra szánt szándékkal kívánna rohanni. Fontold meg ezeknek az embereknek hitit e részbe még, melly szerint bizonyosan állíttyák, hogy egy választott idvezülő emberre számlálni lehet ezer kárhozottat [!], mert így tettzik Istennek, ki azoktól kegyelmét, Szent Lelkét meg vonnya, és még is abba láttatnak a Papok magókat törni, hogy senki se kárhozzon el. Igaz ugyan, hogy térítések mind pénzre megyen ki. Ezek a Fekete Seregek a Szegény Embernek mindég a fejár angyalú Egeket mutattják, 's míg ő oda néz, a borát előle meg isszák. El várom ítéletedet ezen dolgokon, ha hozzád vissza fogok juthatni.

P. S.

Van itt Európába egy irtoztató nagy Pap, a Papok Királya, azt mondják, így nevezi magát:

Isten kegyelmességéből Papoknak Királyja. Tsászároknak Tsászára, Isten Fiának másodikja itt a földön. Szent Péter maradékja, Isten szolgálójának szolgálója, Anyaszentegyháznak Feje. Ez a Pap azt kezdette régen beszélni, hogy ő tsalhatatlan, és akit pokolra idéz, vagy Meny Országba utasít, az Isten is azon ítéleti alá veti akarattját, s e végbe ő utánna esik, reá hal[!]gat. Sokan meg ütköztek elébb e dolgon, lármáztak, de ő addig mondta, hirdette, hogy tsalhatatlan, Isten mássa, és Poklot, Meny Országot adhat, hogy végre a Népek mind ezeket rólla tsak el hitték. Ezek a Papok asztán sok királyoktól országaikat egy levéllel el vették, őket magokat Pokolba idézték. Amazok pedig osztán gyakran az Isten Fiának mását Ördög Fiának hirdették, 's fogságba zárták, meg lántzolták végre. Ennek a nagy Papnak kis papjai közül kettő, nevezetesen egyik *Luther*, másik *Kálvinus*, ellene pártot ütöttek, mondják, és reá támasztották Európának felétt, hol ötet nevetik, tsúfolyják, 's nem hisznek néki. Péternek, azt mondják, egy telke sem vólt, és ő mint maradéka, Országot bír tölle. Az Isten Fia, kinek mássának mondja magát, számaron járt, ő néki pedig a leg kisebb követtye is hat lovon, hinton mégyen. Ki nem mondhatom néked, mennyi tsúfos ellenkezések, és dolgok vannak ezek közt az Europai keresztények közt. Azt is állíttyák, hogy a Nagy Papot az Isten maga választya másodikjának Szent Lélek által, de azt is beszélik ellenbe, hogy illyen nagy Pap sokszor kettő, három is vólt egyszerre, kik egymást osztán Isten nevébe, annak hatalmával, akarattjával Ördög Fiának mondták. Lehetetlen vólt tovább tudni, mellyik Isten mássa, valamedig az Emberek el nem végezték, mellyiken nyugodjon meg a Szent Lélek.”

A harmadik ismeretlen Bessenyei-írás tartalmilag szorosan kapcsolódik az előbbihez: a pápaság intézményét bírálja — most már nem a vadember, hanem az ókori bölcs, Plátó szemével — ; s a szerzetességet s az oltári szentség katolikus felfogását; nem is annyira deista módon, mint inkább csak a racionalista protestantizmus álláspontjáról, egy katolikus szerzetessel társalogva. (S ez is megerősíti azt, hogy az írás Bessenyei protestáns egyházi szolgálatának első éveiben keletkezett, ahogy az egész „Ósholmi” is.) Ami a műfajt illeti: a párbeszéd éppúgy jellegzetes műfaja volt a vitázó, bölcselkedő felvilágosodás kori

irodalomnak, mint a túlvilágba helyezett „elysiumi levelek”,³⁷ beszélgetések. (Érdekesége a párbeszédnek, hogy a kapucinus barát egyáltalán nem vitázik, nem védi felekezetét, sőt maga leplezi le egyháza visszasságait:

*Az Eliseum tsendes Mezején
Plátó egy Baráttal öszve jön*

Plátó Hát te barátom, mi voltál a' világba?

Barát Engem kapucinusnak neveztek míg éltem.

Pl. Mitsoda hivatal az a' kapuczinosság 's hogy öltözik?

B. Töb' klastromi barátok hivatalával együtt néki az a' hivatala tsak, hogy egy hivatala se légyen. Egy nagy házba bé rekesztve ülljön, egyék, igyék, senkinek se szolgállyon, esküvéssel magát holtig való rabbá tegye, Eberi Nemének haszontalan terhe 's tsufja legyen. Fejét meg beretvállja, fa botskorba járjon, fekete darottzal takaródzon, szakált botsászon, derekára kötelet tekergessen, magába mindég mormollyon, ejtszaka fel-kellyen, többekkel együtt egy nagy házba mennyen, füstöllyön, muzsikállyon, böggjön, és minden reggel Istent, embert egyen felestökömré 'sa't.

Pl. Lehettél te olly idétlen, hogy magadat egy illy ostoba kárhozat alá vesd a világba; és mind megbolondulhattak a' halandók, kik illyen hivatalokat szenyvednek magok közt. Van e' az emberi Nemnek még a' földön sok ollyan ganéjja, mint te voltál?

B. Van Európába hat száz ezer is.

Pl. Hatalmas Jupiter, hát így el hagyta d' világodat; mindég gondoltam, hogy egyszer reá un Istene az emberre, 's önnön bolondságainak által adja.

B. De Jupiter nem az Olimpuson lakik már a' nép hitibe, egy Róma nevű városba szállott alá — Junot is el tsapta.

Pl. No azt úgy is itélhettük, mert mindég veszekedtek.

B. Igen is, hanem kurválkodik, paráználkodik, és minden felé vagynak magzatai. A' Nevét elváltoztatta, mert már most nem Jupiternek, de Pápának hívattya magát, a' Tudománya is változott, mert azt mondja, hogy van még ő felette Jupiter, ki az Égbe lakik, és őtet hagyta helyette egész hatalommal a' Világba, melyet már egyedül ő általa kíván igazgatni, maga pedig tsak alszik oda fenn.

Pl. Soha illyen nagy változásokat nem reménylettem volna; és mond meg, millyen rendet tart az a' földi Jupiter? kitsodák szolgálái? mibe áll hatalma?

B. Egy nagy tanátsot tsinált magának kardinálisokból. Ezek mind királyi méltóságba vagynak; de sehol nints a' Világön országok, hanem sok ezereket fizetnek nekik az emberek, azért hogy soha ne tsinállyanak semmit, tsak egyenek, igyanak, lakjanak, hazudjanak, puffaszkodjanak, kényeskedjenek, és veszekedjenek.

Pl. Ah érdemes nagy tanáts, méltóságos hivatal, tovább[b]!

B. Ezekén ül a' vén Jupiter. Tudománya ebből áll, hogy ő végezései tsalhatatlan, mint az Isten szokott lenni, és a' kit akar, pokolra küld, a' kit akar. Elizeumra botsát, ezzel a' hatalommal osztán a' királyokat le átkozza Trónusokról, pokolba idézi őket, jobbágyaikat hívségek alól fel-szabadítja, pénzeket maga el-veszi, országokat másnak aranyért el-adja. A' bűnnek laistroma van, mellyekkel követeket küld széllyel a' világra, és ára lévén szabva a' gonoszszágnak, pénzen kiki botsánatot vészen; magának ha nagyob' vétke van, többet fizet, ha keveseb' kevesebbet. Valamennyi király, a' mind jobbágya, azt mondja, adót veszen tőlük.

Pl. És el-hiszik neki az emberek, hogy ő valósággal Isten, hal[]gathatták a' vén bolondnak részeg tudatlanságát s rémítő tsalárdságának rabjaikká tehetik magokat? Mivel teszi illy erőbe?

B. Ő ha valamely királyt le akar verni, és országát foglalni, nem üt tüzes menykövet hozzá, hanem öszve gyűjti a' kardinálisokat, azoknak egy egy égő szövetneket ádat kezekbe, maga osztán meg-ül közöttük 's beszél, hogy a' nagy Isten ez, amaz királyt tőle

³⁷ Vö. KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 307 kk.

el-fajultnak, gonosznak, ördögök fiának teszen, nekünk adatott hatalma által, tehát veszsen kárhozzon, 's mint ördög fia, Isten juhain uralkodni elégtelen, érdemtelen legyen. Ekkor el-bödülnek a' kardinálisok *Legyen, Legyen* így kiáltván 's a' szövetség el-oltyák, azután levelekben írással ki hirdetik, hogy ez vagy amaz király pokol fia, senki se hal[!]gassa, se ne szolgállya, sem véle ne társalkodjon; ebből áll menköve.

- Pl.* Hát osztán a' királyok tsak bujdosókká lesznek, és el-hiszik, hogy ördög fiai?
- B.* De hogy hiszik: fegyvert fogtak némelyek a' bátrabbak közzül, s a' szakállós Romai vén Istenre rajta [= rája] rontván le verték székeiből, osztán annak töb' pap szolgálival tanátsot tartottak, és ki hirdették, hogy ők a nagy Isten végezéséből s' magát Isten másának hamissan mondó Ördögök mássát hivatalából ki tsapják, 's másat tesznek helyette Isten mássának. Ez meg esett; — ellenbe voltak Fejedelmek, kik minekutánna reájok mormolt, országokat el-vette, hozzá mentek lábait tsokolni 's birodalmokat töllök vissza kérni. De más alkalmatlanságokkal ismét őket hurtzolták, mert néha az égbe lakó Jupiternak tettett három mássát is e' földön tenni, melyből következett, hogy két, három *Pápa Isten* lévén, egyik a' másikat ura' nevébe ördögnek mondotta. Végre osztán az emberek le verték őket székekből, 's magok ujjat választottak, mivel az Isten el-hibázta választását; kinek osztán tanátsok által mint egy meg-izenni láttattak, hogy ne vegye rossz neven, pápáinak le verettetések, mint gonoszok voltak: ő Felsege messze lakván a' földtül, nem esmérheti ugy az embereket, de ők jól tudják, kitsoda érdemi a' bíróságot, azért ezt, kit ők tettek, recommendállják, tapasztalni fogja ő Felsege, jó Bíró lesz. Ez így esett meg, mert azért a' nép mindenütt úgy hitte tanításból, hogy azokat a' pápákat a' mennyei Isten alá küldött követtye által választattya, kit Szent Léleknek neveznek. Nem is lehet fel-tenni hogy a' maga vicéjét, és mássát másokkal választatná, külömben hanem ha a' követtye néha jó helyet[!] rossza[!] talált fel-venni.
- Pl.* *nevetve.* Hah! [?] ha szerentsés vagyok, hogy most azok közt a' bolondok közt nem élek. Hid' meg nekem, az én időmbe sokkal okossab' volt a' világ, soha nem volt oly gyalázatos alatomosság, Venust, Diánát, Minervát Isteneknek tisztelni, mint néktek pápázni. Hová lesz osztán a' mennyei Istentől választatott Isten földi mássa, kit az emberek hivatalából ki tsapnak?
- B.* Lakik a' világon egy darabig, fogságba sinlik, 's végre meg-hal, ha órája el jön.
- Pl.* Hát meg-halnak, még is hiszik hogy Istenek voltak? De talán tsak azok halnak kiket ki tsapnak?
- B.* Mind hal valamennyi van, akár tsapják, akár nem.
- Pl.* Még is hisznek nekik az emberek, és őket Isten mássának tartják?
- B.* Már ebbe nem szólhatok, mert töb' ember van olyan, a' ki neveti, tsufollya, mint a' ki tiszteli.
- Pl.* Hálá Istennek hogy ezt hal[!]hatám töled végre, mert külömben e' tsendes helyeken tsak nem azt a' bút hozod vala szívemre [?], hogy az egész emberi Nemzet felébe ördöggé, felébe pedig barommá változott; de már reménységem van, hogy azt a' magát Istennek mondó vén bolondot, és utálatos tsalárdságú gonoszt, végre el-törlik. Hiszik még a' régi görög Isteneket a' földön?
- B.* Sehöl se, mind oda lettek, el-töröltettek.
- Pl.* Job' lett volna hid' el azokkal maradni az Emberi Nemnek, mint magát önnön gyalázattýára egy vén hitetőnek rabul, és prédául adni, kit ő ellenben hol Istennek, hol rabnak teszen, 's még is imád. De majd el is felejttem: mondád volt beszéded elein, hogy te hivatalod szerint Isten[t], embert ettél, ha erre szabadságotok lehetett, miért nem ettétek meg azt a' vén tsalárdot, had' ne vakíthatta 's sanyargathatta volna az embereket.
- B.* Nem vólt ötet szabad meg enni. Más Istent és embert kellett nekünk enni, aztat tudni illik, ki az égben lakott.
- Pl.* Hát ki parantsolt osztán a' földi Istennek, ha a' mennyeit ti meg ettétek addig háta mellől?
- B.* Nem az az Isten vólt az éppen, ki parantsolt, hanem annak a' fia, mert hárman vagynak mennyei Istenek, de azok tsak egy Isten azért.

- Pl.* Hiszen meg etted hát mindeniket, ha egyiket meg-etted, mivel a' három tsak egy Isten.
- B.* Nem, mert azt az egyet sem ettem úgy meg, hogy osztán ne élt volna. Ő tsak Isten maradt minekutánna meg ettük is.
- Pl.* Hát minden reggel el-nyeltétek, 's minden éjtszaka ki szökött belőletek; kétség kívül addig a' fejetekbe, és nem a' gyomrotokba tartózkodott, hol annyi rusnyaság van. De szavad ne felejtsd, egészben ettétek meg mindeniket, ha sokan voltak, vagy tsak egy-egy darab jutott belőle?
- B.* Egészben ette mindenik. Nem lehet az Istent darabolni.
- Pl.* Hát hiszen most mondád, hogy vagy egy, vagy három mennyei Isten van, kik egy Isten. Ha pedig mindenitek egyet egészet evett, ettétek e' sokan?
- B.* Sok milliomok ettük.
- Pl.* Sok milliom Istennek kellett hát lenni, ha mindenitek egészszet nyelt el? Vigyázz szavadra, barátom, ne hazudj már itt e ditsőségbe, ha a' földön annyit hazudtál is.
- B.* Én nem tudom néked ezeket magyarázni, hanem tsak azt állítom, lelkemnek örökös tsendességére szólván, hogy valamit neked mondok, azt a' pópások mind úgy hiszik és tartják.
- Pl.* Hatalmas Egek, hová lettek az emberek? Ha valaha Athenásba, Spártába, Thebásba ki állván a' Piatzra tanította volna, hogy Jupiteret, Minervát, Venust Testestől Lelkestől meg-ette, hid' el: vagy forró ónat töltöttek volna a torkába, vagy bolond házba zárták volna. De hogy is lehetne olyan Vallást magyarázni (: nem tsuda, ha nem magyarázhatsz:) mely szerint Embernek Istent kell enni, ah! Jupiter, hogy nézheted, be el-restültél."

Széll Farkas 1860. december 24-én Toldy Ferenchez írt levelében említi, hogy 1858-ban egy „félreeső gyűjteményben” megtalálta Bessenyei egyik, a „cenzúra által eltiltott” munkáját.³⁸ Bíró Ferenc föltételezte, hogy az említett gyűjtemény a Prágában föllelhető *Holmi*-változat volt.³⁹ De talán mégsem: e műveit ugyanis Bessenyei be sem nyújthatta a cenzúrának. Mindenesetre, ha megjelenik annak idején az „Ösholmi” (persze névtelenül, titokban), szerzője csak kitudódhatott volna, elvágva áttérése útját a katolikus egyházba.

S itt kapcsolódik az „Ösholmi” — a benne az újonnan fölfedezett írások — Bessenyei életrajzához. Ez azonban már külön tanulmány tárgya lehet.

³⁸ Vö. BÍRÓ F., i. m. 22. l.

³⁹ L. *uo.*